

О.Волобуєва. Текстотвірний потенціал складнопідрядних речень із предметним компонентом причини (на матеріалі сучасної української художньої прози). Studia methodologica.2014; (36)

ТЕКСТОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІДРЯДНИМ КОМПОНЕНТОМ ПРИЧИНИ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ)

Олена Волобуєва

Старший викладач, кафедра українознавства та латинської мови,
Національний фармацевтичний університет, 61002, м. Харків, вул. Пушкінська, 53,
e-mail: elena_lat@bk.ru

UDC: 811.161.2

ABSTRACT

In the article the researcher tries to ascertain the feasibility of text forming potential of compound sentences with cause-subordinate clause in modern Ukrainian prose. The author notes that these complex syntactic units of the analyzed semantics show high text forming potential in the investigated texts. They also provide structural coherence of individual text units and demonstrate the ability to establish anaphoric, kataphoric, and anaphora-kataphoric structural ties within the smallest text unit, i.e. paragraph, and they also actualize semantic relations. All this promotes the disclosure of microtopic of the narrative, and hence the formation of a single coherent topic of the whole text.

Key words: compound sentences with cause-subordinate clause, text forming potential, structural coherence of the text, the semantic unity of the text.

В предлагаемой статье автор делает попытку выяснить возможности реализации текстообразующего потенциала сложноподчиненных предложений с придаточным компонентом причины в современной украинской художественной прозе и констатирует, что сложные синтаксические образования рассматриваемой семантики проявляют высокий текстообразующий потенциал в исследованных текстах, обеспечивая структурную связность отдельных единиц текста, демонстрируя возможность установки анафорических, катафорических и анафоро-катафорических структурных связей внутри наименьшей единицы текста – абзаца, а также актуализируя смысловые отношения, способствующие раскрытию микротемы повествования, а следовательно, и формированию единой целостной темы всего текста.

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение с придаточным компонентом причины, текстообразующий потенциал, структурная связность текста, смысловое единство текста.

У пропонованій статті дослідник робить спробу з'ясувати можливості реалізації текстотвірного потенціалу складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини в сучасній українській художній прозі й констатує, що складні синтаксичні утворення аналізованої семантики виявляють високий текстотвірний потенціал в опрацьованих текстах, забезпечуючи структурну зв'язність окремих одиниць тексту, демонструючи можливість встановлення анафоричних, катафоричних й анафоро-катафоричних структурних зв'язків всередині найменшої одиниці тексту – абзацу, а також актуалізуючи смислові відношення, що сприяють розкриттю микротемі оповіді, а отже, і формуванню єдиної цілісної теми всього тексту.

Ключові слова: складнопідрядне речення з підрядним компонентом причини, текстотвірний потенціал, структурна зв'язність тексту, смислова єдність тексту.

Текст як об'єкт дослідження вже не одне десятиліття викликає науковий інтерес у мовознавців. Загальним теоретико-методологічним підґрунтям теоретичних розробок у цьому напрямі є положення, викладені в роботах таких вітчизняних і зарубіжних учених, як В. Г. Адмоні, Ю. Д. Апресян, І. В. Арнольд, Н. Д. Арутюнова, А. Г. Баранов, К. І. Белоусов, Н. С. Валгіна, Т. Ван Дейк, В. Г. Гак, І. Р. Гальперін, А. П. Загнітко, А. І. Мамалига, В. Я. Мельничайко, І. Ю. Моїсеєва, О. О. Потебня, В. В. Різун, І. А. Сиров, З. І. Тураєва, М. Д. Феллер, Е. Brunet, V. Chantal, P. Hartmann, R. Harweg та ін. Однак незважаючи на значну кількість праць, в яких висвітлюються різні аспекти функціонування тексту, дотепер немає одностайно виробленого визначення тексту, тому в своєму дослідженні ми будемо спиратися на дефініцію цього терміна, запропоновану в енциклопедії «Українська мова»: «Текст – це писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною темою і сюжетною заданістю» [11]. Уважається, що однією з найменших одиниць тексту є абзац як реально вичленований найменший словесний масив, що складається з лінійно розташованої сукупності речень, об'єднаних у тематичну і структурну цілісність, після якої йде інша цілісність того ж рівня [11]. Це дозволяє нам говорити про речення, зокрема про складнопідрядне речення з підрядним компонентом причини, як про синтаксичну структуру, що бере участь у творенні абзацу як одиниці тексту, а отже, і про текстотвірний потенціал цього речення, вираженого як його «класичною» формою (А. П. Загнітко), так і її факультативними виявами. З огляду на те, що детальна характеристика складнопідрядних речень з підрядним компонентом причини дотепер не була здійснена, уважаємо правомірним звернення до цієї проблеми. Необхідність вивчення речень аналізованої семантики в аспекті вияву їхнього текстотвірного потенціалу зумовлює актуальність порушеного питання.

Мета статті – з'ясувати можливості реалізації текстотвірного потенціалу складнопідрядних речень з підрядним компонентом причини в сучасній українській художній прозі.

Результати аналізу фактичного матеріалу дозволяють стверджувати, що складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини сприяють окресленню таких найбільш важливих конструктивних ознак тексту, як зв'язність і цілісність.

Зв'язність тексту проявляється за допомогою зовнішніх структурних показників, через формальну залежність компонентів тексту. Дослідники розрізняють локальну і глобальну зв'язність [3]. Розглядуваний різновид речень найбільш яскраво реалізує свій текстотвірний потенціал у створенні локальної зв'язності, ілюструючи можливість лівобічної (анафора) й правобічної (катафора) залежності у структурному зв'язку. Лівобічний зв'язок ілюструють приклади на зразок: *І все чужі. Власне, хто мені тепер не чужий? Старі чужі, бо консервативні. Молоді, бо дуже продвинуті. Найменші, бо вже матюкаються* (Л. Костенко).

Складнопідрядне речення з підрядним компонентом причини, завершуючи абзац, містить лексичний сигнал, що відсилає до перших двох речень *чужі*. У кінцевих реченнях цей сигнал опущений, проте це не послаблює їхнього структурного й семантичного зв'язку з попередніми синтаксичними одиницями, що формують абзац.

Ілюстрацією правобічного зв'язку є такий приклад:

*Вернувся через рік і пару місяців, після того, як Руфина-Раїса вдруге поїхала. Коротко сказав: тилер нима чого там робити. **Бо** й Руфка вибралася до столиці.*

– *А до Москви ни кортіло?* – *не стрималася Соломія* (В. Лис).

Парцелят (***Бо** й Руфка вибралася до столиці.*), що є підрядним компонентом причини щодо базової структури (*Коротко сказав: тилер нима чого там робити.*) містить слово *столиця*, що є сигналом смислового зв'язку з наступним реченням-запитанням, в якому звучить слово *Москва*.

Спостерігаються також приклади, які підтверджують можливість реалізації досліджуваними реченнями одночасно і лівобічного, і правобічного зв'язку, як-от:

– *Як і чому ви опинилися тут, у глухій школі-восьмирічці, та ще й сторожем при вашій-то освіті, мене насправді мало обходить. Знаєте чому?*

– *Цікаво.*

– ***Бо** це поки що прямо не стосується справи, заради якої я тут.*

– *Усе ж таки справа є? І ви сказали – поки що?* (А. Кокотюха).

До складу неповного речення **Бо** це поки що прямо не стосується справи, заради якої я тут входив займенник *це*, що вказує на факт, засвідчений у препозиційному наведеному реченні – лівобічна залежність, – і лексеми *поки що* і *справи*, що відсилають читача до наступного речення-репліки, де ці слова повторюються, – правобічна залежність.

Особливо значущим з погляду структурно-семантичної й функціонально-прагматичної організації абзацу є речення, що виступає у його фінальній позиції [6]. Це підтверджує така ілюстрація з біографічного твору М. Слабошпицького «Українець, який відмовився бути бідним»: *Здобуваючи середню освіту, він водночас ходив на лекції з економіки, яку продовжував студіювати, склавши натуральні екзамени. А потім вписався до школи мов, одразу ж узявшись за вивчення німецької, іспанської та англійської. Німецької, **бо** вона була потрібна тут, у Німеччині. Іспанської, **бо** передбачав можливість свого візду до Аргентини. Англійської, **бо** в недалекому майбутньому міг опинився в Америці чи в Канаді.* Фінальний складник абзацу – три складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини – не лише набуває певних зв'язків із «лівим» текстом абзацу (йдеться про сигнал-назву кожної мови), але й налаштовує реципієнта на сприйняття наступного абзацу.

Важливе значення для формування висловлення як частини абзацу відіграють складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини у ролі вставлених конструкцій. На думку А. П. Загнітка, вставлені одиниці вміщують окрему інформацію, що може бути потрактована і як додаткова, і як окрема інформативна площина, що відбиває відповідні інтенції мовця й зорієнтована на власну самодостатність і зрозумілість поза реченневим контекстом [5, с. 170]. Л. І. Дубовик уважає, що текстотвірний потенціал вставлених конструкцій зумовлений самою їхньою природою [4, с. 179]. Не можемо не погодитися з поглядами цих дослідників і проілюструємо прикладами з аналізованих художніх творів: *Доведеться терпіти (бо заснути навряд чи зможу) півгодини, а той більше* (В. Лис); *А через пару днів ті сценаристи таки приїхали ранішим козятинським (по-старому козятинським, бо тепер він лише до Шепетівки), гамірливою компанією зійшли на тернопільський перон...* (О. Вільчинський).

Складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини як вставлені конструкції не лише актуалізують наведену в них інформацію, а й організують розглядувані речення-висловлення як складники абзацу, а самоорганізація мовних структур речення є, на думку І. Ю. Моїсеєвої [8, с. 8], визначальною в текстотворенні. Це засвідчують непоодинокі приклади: *Я прийшов до інституту також із села, так трапилося, що, навчаючись у школі і синіючи над підручниками (бо я собі поставив за мету будь-що стати студентом), я в школі навіть не встиг закохатися, так, була хіба легка симпатія до однієї дівчини* (В. Лис); *Коли так, тоді я з великою охотою взявся би таку брошуру написати (якщо ще ніхто не пише) і можливо найшвидше Вам її чи з Кракова, чи зі Львова (бо не знаю, де ще прийдеться мені бути) прислати* (І. Корсак).

Базова текстотвірна функція категорії зв'язності полягає в смисловій співвіднесеності компонентів тексту [10]. Сказане ілюструє такий приклад із роману В. Лиса «І прибуде суддя»:

Зміст репліки, розміщеної на с. 117, досліджуваного тексту:

– *Треба було вам одягтися, – сказав я, бо Степан стояв у легкій робочій курточці, накинутій поверх іще легшої картатої сорочки.*

«Відлунує» на с. 120 цього ж тексту, де складнопідрядне речення з підрядним компонентом причини виступає у сильній фінальній позиції і не лише має лівобічний дистантний зв'язок із наведеною конструкцією, а й породжує відповідну репліку, промовлену іншим учасником діалогу, і відсилає читача до наступного абзацу:

Я запропонував зайти в цех, бо все ж таки холодно.

– *Це холодніше у мене на душі, – сказав він.*

Ще одним підтвердженням констатованого є така ілюстрація з твору М. Дочинця «Дорога в небо – до людей. Історії чоловіків, які витримали»:

Доля безжальніша, ніж ми, благополучні, гадаємо. Іван Сойма був не один. на Україні сліпих понад 70 тисяч, у нашій області – близько тисячі. Милосердя до них може виражатися лишень у тому, щоби бодай зрідка виривати їх з холодних об'ємів мороку. Бо музика – то їх барви, їх кольоровий світ.

Адже сліпота – це не тільки вічна ніч перед очима, це ще й самотність, відірваність від повноцінного життя. не всім під силу такі випробування. Дехто ламається і скочується на узбіччя життя, спивається, опускається до жебрання. Таких Іван не розумів. Бо що очі?! Особистість творить розум, характер, праця над собою. Сила духу владна подарувати зір особливий, який не кожному зрячому доступний.

Тут спостерігаємо, як парцельовані складнопідрядні речення фіксують не лише структурну залежність між реченнями в окремих абзацах, а й забезпечують смисловий і структурний зв'язок між цими одиницями тексту.

Смислова співвіднесеність окремих одиниць тексту, забезпечена їхньою структурною зв'язністю, вказує на його смислову цілісність. А смислова цілісність тексту, на думку Н. С. Валгіної, полягає в єдності теми – мікротеми, макротемі, теми усього твору [3].

Найменша тема закладається в надфразній єдності або абзаці і зазвичай формулюється у його першому реченні й розвивається в усіх наступних. Як засвідчують результати аналізу фактичного матеріалу, однією з таких синтаксичних одиниць, в яких розгортається мікротема, може виступати складнопідрядне речення з підрядним компонентом причини. Такі зразки спостерігаються в різних ситуаціях текстової комунікації. Зокрема, у романі М. Дочинця «Лис. Віднайдення загублених слідів» виявлено ситуацію внутрішнього мовлення, де герой твору розмірковує про філософську категорію часу: *Ти навчив мене відчувати час і не боятися його. Ми скоро минаємо і зникаємо, якщо починаємо залежати від часу. Він невблаганний, ми не можемо ні прикупити собі його, ні подовжити. Ми мусимо лише скоритися йому і здатися на його плін. Бо ми – піщинки часу. Якщо ти віддаєшся цій ріці, вона вивнесе тебе, куди потрібно. Хто вміє чекати, до того все приходить вчасно.* Ужите автором парцельоване складнопідрядне речення з підрядним компонентом причини не лише забезпечує структурну зв'язність абзацу: лівобічний (лексемі-сигнали *він – йому*) і правобічний зв'язок (слова-сигнали *плін – ріка*), а й сприяє розгортанню думки, розпочатої в препозиційних конструкціях, і виробленню висновку зі сказаного, оформленого в постпозиційних реченнях.

Важлива роль складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини у формуванні структурної і смислової єдності діалогу як невід'ємного складника художнього тексту.

В одному з діалогів, запропонованих у романі А. Кокотюхи «Таємне джерело», персонажі обговорюють асортимент сільської крамниці – мікротема, що розгортається у двох репліках, одна з яких виражена неповним складнопідрядним реченням з підрядним компонентом причини:

– *Курять менше, ніж хліб їдять, – кинув на пачки. – Бачу, є запас.*

– **Бо частіше возять, – відрубала Антоніна.**

У структурну тканину діалогу автори часто вводять питальні речення, які на думку І. А. Сирова [10] є одним із засобів реалізації категорії зв'язності тексту.

Спостерігаються зразки, де неповне складнопідрядне речення з підрядним компонентом бере участь в організації парної єдності запитання – відповідь і виступає як репліка-відповідь, як-от внутрішній діалог головного героя твору А. Кокотюхи, котрий намагається знайти розв'язок у задачі про вбивство:

Глянув на свої руки.

Пригадав слова шкільного сторожа: рукомильник біля кухні.

До чого тут рукомильник?

Бо руки стають чистими, коли їх миють.

У романі М. Дочинця «Лис. Віднайдення загублених слідів» подибуємо діалог, в якому одне неповне складнопідрядне речення з підрядним компонентом причини є відповіддю на попереднє питання й одночасно виступає запитанням до іншого персонажа, що сприяє розгортанню мікротеми діалогу:

– *Привіт, Синичко.*

– *Привіт, Яструбе.*

– *Чому ти називаєш мене так? **Бо в мене з пальців стирчать пазури?***

– *Не з пальців, а з очей.*

– *Це як? Щось я такого не помічаю в дзеркалі.*

– **Бо твої пазури розраховані на інших,** а друге є завершальним у цій розмові й виконує роль репліки-відповіді на попереднє ствердження.

Також були виявлені випадки поєднання в одному текстовому відрізку різних форм функціонування досліджуваних синтаксичних одиниць, які сприяли і його структурній єдності, і розкриттю мікротеми, заданої першим реченням:

Нарешті я дізнаюся, що мене ніхто не підозрював і не розшукував, бо мати Нілі про мене нічого не сказала.

– Чому ж виникла версія про вбивство? – питає я.

– **Тому, що ми знайшли там, у кімнаті загиблої, ось це**, – відповів оперативний уповноважений і щось дістав із кишені, провагавшись, розтиснув кулака.

На долоні лежав гудзик з моєї куртки, я його відразу впізнав (В. Лис).

Тут коментар автора задає мікротемі складнопідрядним реченням з підрядним компонентом причини (*Нарешті я дізнаюся, що мене ніхто не підозрював і не розшукував, бо мати Нілі про мене нічого не сказала.*), а неповне речення виступає елементом розгортання оповіді і має як лівобічну структурну залежність (*чому – тому, що*), так і правобічну (*це – гудзик*).

Викладене доводить, що складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини виступають одним із синтаксичних засобів реалізації в тексті таких його найбільш важливих ознак, як зв'язність і цілісність і виконують при цьому текстотвірну функцію, яка, полягає в забезпеченні смислового розвитку тексту і формального зчеплення його окремих елементів.

Констатоване дозволяє зробити висновок про те, що складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини виявляють високий текстотвірний потенціал у текстах сучасної української художньої прози, забезпечуючи структурну зв'язність окремих одиниць тексту, демонструючи можливість встановлювати анафоричні, катафоричні й анафоро-катафоричні структурні зв'язки всередині найменшої одиниці тексту – абзацу, а також актуалізуючи смислові відношення, що сприяють розкриттю мікротеми оповіді, а відтак і формуванню єдиної цілісної теми всього тексту.

Продовження розпочатого дослідження бачиться у визначенні особливостей функціонування складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини як прагматичної й комунікативної одиниці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А. Г. Функционально-прагматическая концепция текста : [монография]. – Ростов-на-Дону, 1993. – 182 с.
2. Белоусов К. И. Деятельностно-онтологическая концепция формообразования текста : дис. ... докт. филол. наук : 10.02.19 – теория языка / К. И. Белоусов. – Барнаул, 2006. – 374 с.
3. Валгина Н. С. Теория текста : [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook029/01/part-006.htm#i350>.
4. Дубовик Л. І. Логіко-граматичні аспекти категорії причини: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Л. І. Дубовик. – Горлівка, 2005. – 216 с.
5. Загнітко А. П. Імплікація як тип внутрішньотекстової організації / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. – Вип. 9. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – С. 167-171.
6. Кулинцева Н. А. Семантико-синтаксические и прагматические свойства финального компонента абзаца (на материале англоязычной художественной литературы) : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 – германские языки / Н. А. Кулинцева : [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://cheloveknauka.com/semantiko-sintaksicheskie-i-pragmaticcheskie-svoystva-finalnogo-komponenta-abzatsa>.
7. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту: [підручник] / В. А. Кухаренко. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 272 с.
8. Моисеева И. Ю. Синергетическая модель текстообразования : автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19 – теория языка / И. Ю. Моисеева. – Челябинск, 2007. – 44 с.
9. Різун В. В. Нариси про текст : Теоретичні питання комунікації тексту / В. В. Різун, А. І. Мамалига, М. Д. Феллер. – К. : Університетська книга, 1998. – 240 с.

10. Сыров И. А. Способы реализации категории связности в художественном тексте : автореф. дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / И. А. Сыров : [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://cheloveknauka.com/sposoby-realizatsii-kategorii-svyaznosti-v-hudozhestvennom-tekste>.
11. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824с.: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um113.htm>.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Вільчинський О. Дерева на дахах: [роман] / О. Вільчинський – Х. : Фоліо, 2010. – 346 с.
2. Дочинець М. Дорога в небо – до людей. Історії чоловіків, які витримали / М. Дочинець. – Мукачево : Карпатська вежа, 2011. – 276 с.
3. Дочинець М. Лис. Віднайдення загублених слідів : [роман] / М. Дочинець. Мукачево : Карпатська вежа, 2013. – 288 с.
4. Кокотюха А. Таємне джерело : [роман] / А. Кокотюха. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2013. – 288 с.
5. Корсак І. Діти Яфета : [роман] / І. Корсак. – К. : Ярославів Вал, 2010. – 219 с.
6. Костенко Л. Записки українського самашедшого : [роман] / Л. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2010. – 416 с.
7. Лис В. І прибуде суддя : [роман] / В. Лис. – К. : Факт, 2004. – 288 с.
8. Лис В. Острів Сильвестра : [роман]. – Х. : Фоліо, 2009. – 220 с.
9. Лис В. Соло для Соломії : [роман] / В. Лис. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2013. – 386 с.
10. Слабошпицький М. Українець, який відмовився бути бідним. Петро Яцик : [художньо-документальне видання] / М. Слабошпицький. – К. : Ярославів Вал, 2011. – 256 с.